

BESPREK

[1455] Michiel de Vaan, *The Dawn of Dutch: Language contact in the Western Low Countries before 1200*. Amsterdam / Philadelphia (2017), John Benjamins Publishing Company, 613 pp. (als e-book te downloaden: <https://doi.org/10.1075/nss.30>).

Het is uit historische bronnen bekend dat het gebied dat in de 8^e eeuw tot *Frisia* gerekend werd zich niet beperkte tot het huidige Fryslân, maar zich uitstreckte over de kustgebieden van grofweg het gehele huidige Nederland en de aanpalende Duitse streek Oost-Friesland, waarna in de volgende eeuwen de gebieden aan de Nederlandse westkust ingelijfd werden door de Franken. In overeenstemming daarmee zien we, wanneer rond 1200 de productie van teksten in de volkstalen op gang komt, Fries in Fryslân en verder naar het oosten, maar een vorm van Nederlands, zelf een vorm van Frankisch, aan de westkust. Het eerdere Friese karakter van het gebied blijkt duidelijk uit de aanwezigheid van Friese leenwoorden en namen, bijv. de plaatsnaam *Forschate* in de buurt van Leiden, waarin het element **skauta-* ‘hoek’ een Friese ontwikkeling **au > ā* laat zien in plaats van een Frankische *ō*, die wel te zien is in de latere Frankische vertaling *Voorschoten*. Verder observeren we een aantal opvallende verschillen tussen de dialecten van het Nederlands aan de kust (Hollands, Zeeuws, Vlaams) en die verder landinwaarts, zoals (met name) het gebrek aan *i*-umlaut op de meeste klinkers aan de kust (bijv. **grōni-* ‘groen’ > kust-Nederlands *groen*, maar oostelijker *greun*, met een palataliseringseffect van de **-i*). Door de Friese achtergrond van het gebied dringt de vraag zich op of deze verschillen toegeschreven kunnen worden aan een taalwisseling van Fries naar Frankisch (Nederlands), met andere woorden of kust-Nederlands begrepen kan worden als Nederlands ontstaan in de mond van Friestaligen. Sinds de 19^e eeuw is er met betrekking tot deze kwestie een grote hoeveelheid mogelijk relevant materiaal en meningen aangedragen, waarbij de vraag op verschillende manieren beantwoord is. Het doel van *The Dawn of Dutch* is om de achtergrond van het eigen karakter van het kust-Nederlands te bepalen door al het relevante bewijsmateriaal in kaart te brengen en te evalueren. Dat heeft geresulteerd in een studie van een voor dit onderwerp ongekende omvang, volledigheid en systematiek.

De eerste hoofdstukken bieden een aantal uitstekende contextualiserende inleidingen, zoals een *Forschungsgeschichte*, een uiteenzetting van de sociale en geografische geschiedenis van de westkust van de Lage Landen, een inleiding op taalcontact in het algemeen, en een beknopt overzicht van de vroege fonologische ontwikkelingen van de West-Germaanse talen. Wie door dit boek geïnspireerd raakt om vergelijkbaar onderzoek te doen, kan zijn voordeel doen met de toe-

lichting op de gebruikte bronnen. Ook de gebruikte terminologie en definities worden toegelicht. Een noemenswaardige keuze is om het veelgebruikte maar tamelijk schimmige label ‘Ingweoons’ niet te gebruiken; voor het substraat in het kust-Nederlands gebruikt De Vaan de term ‘Proto-Fries’.

De kern van het onderzoek (hoofdstukken 9-21) bestaat uit de precieze vaststelling van de karakteristieke fonologische ontwikkelingen van de kustdialecten, voor zover daarvan beweerd is dat ze aan Friese invloed toegeschreven kunnen worden, telkens gevolgd door de overweging of dat aannemelijk is of niet. Morfologie en syntaxis zijn om begrijpelijke redenen niet meegenomen: deze elementen kunnen door de aard van het oudste materiaal over het algemeen niet vastgesteld worden en eventuele overeenkomsten van later datum kunnen secundair zijn. Het lexicon is in zoverre meegenomen dat woorden met een bewijsbare Friese oorsprong vanzelf boven komen drijven, omdat we die alleen met enige zekerheid kunnen identificeren als ze blijk geven van fonologische ontwikkelingen die in het kust-Nederlands niet regelmatig zijn, maar in het Fries wel. Deze woorden zijn in dit onderzoek echter vooral bijvangst: de kernvraag is steeds wat de regelmatige ontwikkeling in het kust-Nederlands is, en of die begrepen kan worden als een aanpassing aan het fonologische systeem van het contemporaine Fries.

Het onderzoek is ijzersterk opgebouwd, namelijk volstrekt ‘bottom-up’. Een typische behandeling van een fonologisch verschijnsel begint met een indrukwekkende verzameling van relevant bewijsmateriaal. In de wetenschappelijke literatuur aangedragen voorbeelden worden aangevuld met gegevens uit een heel arsenaal aan relevante woordenboeken en tekstcorpora, waar De Vaan zich een uiterst behendig gebruiker van betoont. Elk element van de verzameling wordt met grote precisie dialectologisch, etymologisch, waar nodig filologisch behandeld. Na de verzameling volgt een veelal prettig getabuleerd overzicht en uiteindelijk een verhelderende analyse. De eindconclusie is op dezelfde manier opgebouwd, met de deelconclusies als beginverzameling.

Vanaf het eerste inhoudelijke hoofdstuk (9, p. 113-187) is duidelijk wat de meerwaarde van een dergelijke gegevensverzameling is. Een van de onderwerpen van dit hoofdstuk is de ontwikkeling $*g > i$ in woorden zoals $*agipō-$ ‘eg’, wat in het kust-Nederlands *eide* oplevert, net als in het Fries, maar in oostelijker Nederlands *egede*, *eegde*. Op basis van een uitputtend overzicht van alle relevante lexemen in het Nederlands uit alle periodes en streken kan De Vaan laten zien dat de ontwikkeling geconditioneerd is door een volgende medeklinker ($*egC > eiC$) en dat de effecten ervan in het hele taalgebied te vinden zijn, bijv. in de verleden-tijdsvorm *zeide* ‘zei’ (vgl. de vorm *sagda* in het nauwverwante Oud-Saksisch). Het verschil tussen de kust en het binnenland in woorden als ‘eg’ schrijft De Vaan overtuigend toe aan het optreden van syncope van de middelste klinker aan de kust, waardoor daar wel een cluster $*gC$ ontstond, verder landinwaarts niet. Vanwege de verspreiding van de klankwet over het hele taalgebied concludeert De Vaan dat het fenomeen niets te maken heeft met eventueel taalcontact met het Fries aan de kust. Merkwaardig genoeg wordt voor het eigenlijke verschil dat de analyse blootgelegd

heeft, nl. het vroege optreden van syncope aan de kust, de mogelijkheid van een Friese oorsprong niet overwogen. Aangezien het Fries in de relevante lexemen ook steeds syncope laat zien (bijv. *eide* ‘eg’, *seine* ‘net’, *teil* ‘tegel’), lijkt dat niettemin een reële optie. Ook de tendens om in paradigma’s waarin de conditie soms niet, soms wel voorkwam (bijv. **regan*, **regna-* ‘regen’) de vorm met **egC > eiC* te generaliseren sluit aan bij de situatie in het Fries (*rein* ‘regen’, *seil* ‘zeil’, enz.). Hoewel dergelijke overwegingen in het boek niet te vinden zijn (en de lezer de precieze Friese ontwikkelingen elders zal moeten vernemen), komen ze direct voort uit De Vaans uitputtende gegevensverzameling en scherpe vaststelling van de verschillende distributies.

Verreweg het langste hoofdstuk (15, p. 243-390) behandelt de wirwar aan uitkomsten van PGM. **u*. Opnieuw verwerft De Vaan zich door een uitgebreide gegevensverzameling een goede uitgangspositie om in detail de waarde van bestaande hypothesen te kunnen bepalen en daardoor een hoge mate van orde in de chaos te scheppen. De gegevens ondersteunen het scenario waarin PGM. **u* regelmatig naar **o* verlaagd werd voor een lage klinker (m.n. **a*, bijv. *hof* ‘hof’ < **hufa-*), tenzij er een labiaal aan voorafging of een enkele nasaal op volgde. De overgebleven **u* werd een voorklinker: na een labiaal (bijv. *veugel* ‘vogel’ < **fugla-*), voor een nasaal (*zeumer* ‘zomer’ < **sumara-*) en voor de hoge klinkers **u* (*zeun* ‘zoon’ < **sunu-*) en **i* (*breuk* < **bruki-*, net als in de rest van het taalgebied, maar daar door *i*-umlaut). De condities voor de blokkering van de verlaging naar **o* komen overeen met die van het Engels, het Saksisch en ook het Fries (bijv. Fries *hōf* ‘hof’, maar *fûgel* ‘vogel’, Oud-Fries *sumer* ‘zomer’) en zijn daarom wel aan Friese invloed toegeschreven. Maar eerder dan aan substraatinvloed waarbij de Friese verdeling van **u* en **o* aan het Frankisch opgedrongen werd, denkt De Vaan aan een scenario waarin de westelijke Frankische dialecten ergens tussen 450 en 900 de verdeling van hun Friese en Saksische burenen overnamen.

Een andere geconditioneerde uitkomst van de **u* die opvallend veel op de Friese lijkt – zozeer dat de woorden ook wel onterecht als uit het Fries afkomstig zijn beschouwd – vinden we in *ja-* en *jō-* stammen, nl. **ü > i* of *e*, bijv. *stik* ‘stuk’ < **stukja-* (Fries *stik*), *brigge*, *breg* ‘brug’ < **brugjō-* (Fries *brêge*). De Vaan betoogt overtuigend dat deze speciale ontwikkeling van **u* samenhangt met het feit dat de **j* in de betreffende lexemen versmolten was met de voorgaande medeklinker tot een palatale geminaat, zoals blijkt uit de afwezigheid van *-e* als restant van een **-i* (zoals bijv. in *ende* < **andi* < **andja-*). De Vaan overweegt zowel een taalwisselingsscenario waarbij een Friese ongeronde voorklinker de Frankische **ü* het beste benaderde, als een interne ontwikkeling met als motivatie het feit dat de klank op dat moment maar in een beperkt aantal lexemen voorkwam.

Veel in de loop der jaren gemaakte claims van Friese invloed op het kust-Nederlands blijken de rigoureuze toets der kritiek waar De Vaan ze aan onderwerpt niet te kunnen doorstaan. Een tekenend voorbeeld is de verzameling woorden die in het kust-Nederlands als uitkomst van PGM. **ai* bij uitzondering *oo* in plaats van *ee* laten zien, zoals *toon* voor *teen*: van slechts drie van de twaalf voorgestelde

gevallen is het aannemelijk dat ze op het Fries teruggaan (t.w. *toon* ‘teen’, *roop* ‘strooien band om riet aan daklatten mee vast te binden’, *ogen* ‘bezitten (jur.)’, alle drie aan de westkust beperkt tot Noord-Holland). De verklaring van deze woorden laat wat mij betreft overigens nog wel te wensen over. De Vaan ziet ze als directe leenwoorden uit het Oud-Fries (*tāne*, *rāp*, *āga*); de alternatieve verklaring waarbij de *ō* hier het resultaat is van een poging om een Nederlands equivalent van de Friese woorden te produceren, waarbij voor *ō* gekozen is omdat dat het normale equivalent van Oud-Fries *ā* was (nl. uit PGM. **au*) lijkt De Vaan onwaarschijnlijk, omdat zulke incidentele creaties in een context van algehele taalwisseling weinig kans van slagen zouden hebben. Maar de vraag waarom hier onverwachts *ō* verschijnt en niet *ā*, zoals bijvoorbeeld wel in *zwaag* ‘weide’, *jaar* ‘uier’, *vlaar* ‘vlier’, blijft onbeantwoord.

Hoewel de duiding van de regelmatige ontwikkelingen in het kust-Nederlands soms duidelijk in het voordeel van een interne verandering uitvalt, gaat dat zelden of nooit op voor het taalwisselingsscenario. Uiteindelijk komt De Vaan uit op vier ontwikkelingen die door substraatwerking van het Fries ontstaan zouden kunnen zijn: **g > j* in een aantal ongeaccentueerde elementen (**ga- > je-* en **-eg(e) > -ei(e)*), wegval van *h-* in het Vlaams, wegval van nasalen met vergoedingsrekking voor **f*, **p*, **s* (bijv. *-muide* < **mūpa-* < **munpa-* ‘mond’) en een vroege reductie van de umlautfactor **i* tot sjwa of een andere niet-umlautende klinker, waardoor (verdere) *i*-umlaut achterwege gebleven is (en in het kielzog hiervan de ontronding van **ii*). Geen van deze ontwikkelingen is van dien aard dat substraatwerking de enige mogelijke verklaring is. Het meest in die richting wijst het wegvallen van nasalen voor **f*, **p*, **s*, waar **ā > *ō* nog aan voorafging (bijv. **gans* ‘gans’ > *gōs* > *goes*).

Een ander probleem van het taalwisselingsscenario dat De Vaan signaleert, is dat de aangewezen kuststreek van waaruit een door taalwisseling ontstane variant zich verspreid zou kunnen hebben gezien de sociaal-economische verhoudingen in Vlaanderen gezocht zou moeten worden, wat moeilijk te rijmen valt met het feit dat Vlaanderen nooit binnen *Frisia* viel en inderdaad ook geen Friese plaats- en persoonsnamen laat zien.

De Vaan komt daarom uiteindelijk uit op een alternatief scenario, dat wel het meest met het taalwisselingsscenario verwant is: in de vroege middeleeuwen woonde aan de kust tussen de Rijn en het Zwin, m.n. in de handelscentra van de rivierdelta’s, Franken en Friezen naast elkaar, waardoor het plaatselijke Frankisch een aantal kenmerken van het Fries overnam. Deze kenmerken zouden dan dus niet het resultaat van een taalwisseling zijn, maar een gevolg van Fries-Frankische tweetaligheid. Deze nieuwe vorm van Frankisch, het kust-Nederlands, kon zich door de toenmalige lage bevolkingsdichtheid, nl. nog voor de grootschalige veenontginningen, snel en daardoor behoorlijk uniform over de gehele kust verspreiden. Pas daarna werd het Fries geheel verdrongen door het kust-Nederlands, in een langer proces dat zich grotendeels tussen de 9^e en de 13^e eeuw in een noordwaartse beweging voltrok.

Omdat dit symbiosescenario als gevolg van de opzet van het onderzoek pas in de laatste alinea's uit de doeken gedaan wordt, blijkt de eventuele waarde ervan in individuele gevallen niet uit de rest van het boek, waarin alleen het taalwisseling-scenario en het continuïteitsscenario systematisch tegen elkaar afgewogen worden. Alleen de conclusie over de verdeling van **u* en **o*, waarbij het kust-Frankisch zich tussen 450 en 900 naar zijn Friese en Saksische burens gevormd zou hebben, lijkt een voorbode van de eindconclusie te zijn, al lijkt de contactlocatie hier niet aan de westkust voorgesteld. Het grote voordeel van de aanname van een secundair maar vroeg dialectverband aan de Nederlandse kust lijkt mij dat sommige gedeelde kenmerken dan ook het resultaat van een gedeelde ontwikkeling zouden kunnen zijn. De ontronding van **ū* is daar een goed voorbeeld van: een gedeelde ontwikkeling is een veel minder geforceerde oplossing dan de aanname dat bijv. *stik* 'stuk' < **stikk()* ontstaan is als een Friese benadering van **stükk()* (en dus ook min of meer toevallig identiek is aan de Friese vorm). Ook vinden ontwikkelingen die uit meerdere stappen bestaan, zoals in **gāns* > **gōns* > **gōs* > *gōs* (> *goes*) een natuurlijkere verklaring als in ieder geval een deel ervan als gedeeld kan worden beschouwd, in plaats van als een eenmalige aanpassing van in dit geval **gāns* direct als **gōs* of zelfs **gōs*.

De strakke organisatie van het boek maakt dat te allen tijde duidelijk is wat de functie van een gegeven onderdeel is. Ook anderszins is het een prettig boek om te lezen. De Vaan schrijft helder Engels in een beheerste, zorgvuldige, genuanceerde stijl. Het boek zelf is ook met zorg vormgegeven, al heeft dat niet kunnen verhinderen dat ongeveer iedere vijf bladzijden een tyfout of andere onbeduidende onregelmatigheid te vinden is. De meest in het oog springende daarvan is de incidentele ontsporing van de tekenplaatsing in de overzichten van de foneemsystemen (bijv. het klinkersysteem op p. 103). Maar het begrip lijdt er nooit onder. Een ander niet-inhoudelijk kenmerk dat niet onvermeld mag blijven, is dat de pdf van het boek gratis online beschikbaar gesteld is. Dat kan uiteraard alleen maar toegejuicht worden.

Al met al is *The Dawn of Dutch* een indrukwekkend boek. Met zijn omvangrijke gegevensverzamelingen, scherpe analyses en methodologische finesse bewijst het het onderzoek naar het vroege Nederlands en de rol die het Fries daarbij gespeeld heeft een grote dienst. Uiteraard is er nog steeds ruimte voor discussie, vragen en verder onderzoek, waarvoor deze studie ook juist de nodige aanknopingspunten biedt. Wie zich met de analyse van het kust-Nederlands en zijn Friese voorganger bezig wil houden, kan niet alleen niet om dit monumentale werk heen, maar zal er ook bijzonder veel waardevolle informatie en observaties in aantreffen.

Stefan Norbruis
Universiteit Leiden